

Руденко Г.Г.

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ К.М. МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ

Катерина Миколаївна Мельник-Антонович – археолог, історик, перекладач, бібліотекар, упорядник праць свого чоловіка В. Б. Антоновича – прожила важке, але насичене подіями життя. На сьогоднішній день дослідженням її біографії займалися тільки А.С. Синявський та С.М. Ляшко. На думку А.С. Синявського, життя К. Мельник можна поділити на декілька періодів: пе-

рший – становлення як особистості та перші кроки в опануванні обраної професії (по середину 80-х рр. XIX ст.); другий – найзмістовніший період активної діяльності Катерини Миколаївни як дослідниці давньої історії України та учасниці тодішнього суспільного життя (друга половина 80-х–1908 р. – рік смерті її чоловіка, проф. В.Б. Антоновича); третій – період соціальних потрясінь, самотності, коли життя прикрашувалось лише зв'язками із друзями та завершенням наукових праць чоловіка і власних. На якийсь час життя Катерини Миколаївни ясным променем освітила увага, з якою поставилась до неї Українська Академія наук. Останній період – найважчий в житті К. Мельник – визначається втратою місця роботи, забуттям та злиднями. Закінчився він з її смертю 12 січня 1942 р. [18, с. 65, 66]. У зв'язку з обмеженим обсягом даної роботи, розглянемо в ній перші три періоди, останньому ж буде присвячена окрема стаття.

Народилася Катерина Миколаївна 19 листопада 1859 р. у м. Хорол на Полтавщині у дворянській родині (за дореволюційних часів її листи були написані, як правило, на власному гербовому папері). За радянських часів належність до дворянського стану доводилось приховувати, і в автобіографіях та анкетах Мельник називає себе донькою лікаря [14, арк. 5], яким дійсно був її батько. Микола Матвійович Мельник відомий як активний громадський діяч в галузі земської медицини. Із листування К. М. Мельник дізнаємось, що саме він був ініціатором відкриття пологового відділення в м. Кременчуці [20, с. 149].

У 1877 р. Катерина Мельник закінчила гімназію в Полтаві, а в подальшому – здобула широку європейську освіту, вивчаючи мови під час навчання у Швейцарії. У 1882 р. вона закінчила Вищі жіночі курси по історико-філологічному відділу Київського університету ім. Св. Володимира, після чого наполегливо працювала над освоєнням спеціальних знань у галузі археології, яку студіювала під керівництвом Володимира Боніфатійовича Антоновича – видатного історика, археолога та археографа, професора Київського університету, члена-кореспондента Російської Академії наук. Саме він зібрав навколо університетського археологічного музею, котрим опікувався з 1872 по 1898 рік, гурток ентузіастів, дослідників стародавньої історії України, до якого входили випускниці Вищих жіночих курсів, які отримали в подальшому широку відомість: Н. Полонська-Василенко, В. Козловська, А. Скриленко. Першою серед них була К.М. Мельник, яку пов'язували із вчителем не лише довгі роки наукової праці, спільність поглядів на майбутнє України, а й щира любов, що витримала іспит громадянським шлюбом (В.Б. Антонович був одружений, і жінка не давала згоди на розлучення).

Ще студенткою Катерина Миколаївна літографувала лекції професора Антоновича з історії Київської Русі, Галичини, козаччини, джерелознавства, які користувалися величезним попитом серед студентства. Багато уваги та зусиль вона приділила також музейній роботі: після закінчення Вищих курсів допомагала в цій справі Антоновичу, виконуючи нештатно та неоплатно обов'язки лаборанта, а з 1888 до кінця 1913 р. – консерватора та лаборанта при археологічному музеї Київського університету, яким завідували В.Б. Антонович, а після нього – Ю.А. Кулаковський [14, арк. 5].

Катерина Миколаївна протягом багатьох років проводила археологічні розкопки майже по всіх губерніях України, спочатку – як асистент проф. В.Б. Антоновича, потім – самостійно. Перші з них – це дослідження в 1879-1881 рр. «кладовищ поганського часу (давньослов'янських – *Г. Р.*) на Старому Києві біля Львівської площі» [17, арк. 1]. У 1881 р. вона досліджувала 3 групи степових могил «кіммерійської та скіфської доби» під Кременчуком на Полтавщині [17, арк.1]. В особистому архіві В.Б. Антоновича зберігся щоденник розкопок в урочищі «5 Верб» на землях с. Олексіївки Савинської волості Кременчуцького повіту Полтавської губернії, датований 12–13 серпня 1881 р. [13].

У 1882 р. К.М. Мельник досліджувала дюнні стації (доби неоліту – *Г. Р.*) в околицях Києва, збираючи матеріали для університетського музею, а впродовж 1883–1884 рр. – працювала як асистент В.Б. Антоновича під час археологічних робіт на Поділлі та Херсонщині. Вона перша дослідила та подала докладний опис цілої серії майже невідомих до того часу кам'яних гробниць та інших мегалітичних споруд Південної України [16, арк. 1–2]. Підсумком цих робіт став реферат, проголошений на VI Археологічному з'їзді в Одесі В.Б. Антоновичем [17, арк. 1]. У 1885–1886 рр. Катерина Миколаївна була відряджена як асистент В.Б. Антоновича для археологічних дослідів Київщини, Полтавщини, Волині та Поділля, наслідком яких стали колекції, переважно з пам'яток кам'яної доби, зібрані для університетського музею.

Зв'язок К.М. Мельник-Антонович із Катеринославщиною простежується з 1888 р., коли вона була направлена Московським Археологічним товариством для дослідів Дніпровських порогів [17, арк. 1]. У жовтні 1889 р. нею здійснено розкопки поблизу с. Волоського Катеринославського повіту «між порогами Сурським та Лоханським, на відстані двадцяти верст на південь від Катеринослава», результатом яких стало відкриття значної майстерні кам'яних та кістяних виробів, яка отримала назву «Скеля-Каменоломня», та поселення, віднесені дослідницею, за керамічними виробами, до «кам'яного» періоду (доби енеоліту–бронзи – *Г. Р.*). Крім того, на прилеглій території спостерігалась «безліч курганів» [24, арк. 273]. Вцілілі в Державному історичному архіві чернетки статті К.М. Мельник «Следы мастерских каменного века на правой стороне Днепра» проливають світло на обставини, за яких відкрито пам'ятку, та знайомлять із процесом її дослідження.

Результати розкопок отримали висвітлення у рефераті К. М. Мельник «Стоянка та майстерня кам'яної доби у дніпровських порогів», зачитаному на VIII Археологічному з'їзді в Москві в секції первісних старожитностей проф. В. Б. Антоновичем, а також у присвяченій цьому з'їзду статті Д. І. Багалія, де він пише: «Мешканці села Волоського знаходили багато кам'яних знарядь. Не дивно, що тут були скарбощукачі, які розрили землю у різних напрямках. К. М. Мельник було доручено провести «правильні археологічні пошуки». В культурному прошарку, де проводилися розкопки, було знайдено багато залишків минулого життя, зокрема, чотири площадки, на яких знаходилися шліфувальні (природні гранітні плити із штучними слідами, залишеними під час виготовлення кам'яних знарядь). Знаряддя тут же і виготовлялося. Доказом цього слугували знахідки багатьох недооброблених чи зіпсованих під

час виготовлення предметів. В цих майстернях виготовлялися кам'яні знаряддя, кістяні речі та глиняні вироби. До числа перших відносяться сокири, ножі, скребки, стріли, точильні камені, пращі та ін. Серед глиняного посуду особливу увагу звертає на себе ліпний орнамент» [5, с. 473–474]. Величезна колекція, зібрана під час розкопок, перейшла до музею Київського університету [17, арк.1].

У 1890–1891 рр. Катерина Миколаївна була відряджена для проведення розкопок на Київщині, Волинському Поліссі, Лубенщині та Могилівщині, результати яких були оприлюднені на IX Археологічному з'їзді у доповіді під заголовком «Розкопки в землях лучан», а зібрана колекція увійшла до фондів університетського, в подальшому – Київського історичного музеїв.

На початку 90-х років XIX ст. К.М. Мельник знов повертається до Катеринослава, отримавши від родини О.М. Поля, відомого збирача колекцій старожитностей, запрошення скласти науковий каталог його зібрання. В. Б. Антонович, знаючи, скільки зусиль потрібно докласти для того, щоб виконати подібну роботу, пише у листі від 31 липня 1892 р.: «Щиро бажаю Вам, щоб Ваші справи по каталогу дійшли як можливо скоріше до щасливого кінця» [20, с. 62].

Протягом 1892 р. Катерина Миколаївна систематизувала колекції старожитностей приватного музею О.М. Поля [14, арк. 5], і тут знання іноземних мов стало їй в нагоді – одночасно із російським готувався французький текст «Каталогу», хоча впевненості, що він буде надрукований, не було. «Мої «пани катеринославські» не подають жодних ознак життя, голова опікунського правління був недавно в Києві, але до мене не підійшов, я до сих пір не знаю, чи будуть друкуватися французькі каталоги чи ні», – пише вона в листі до батька [20, арк. 69зв]. «22 грудня після хрещення почну друкуватися. Мої пани обрали великий формат та дрібний шрифт, написала Герцевичу, що не згодна, потрібний середній шрифт, втрачу 20 р. Каталоги на російській та французькій мові» [21, арк. 73зв].

Каталог складається з 9 відділів. У першому відділі «Предмети кам'яного віку» об'єднано зібрані у групи пам'ятки з позначенням їхнього місця знаходження. Окремо згруповані предмети, знайдені на місці двох майстерень кам'яного віку поблизу Кривого Рогу та у с. Волоське. Ті ж предмети, які були знайдені випадково, об'єднані в групи «в географічному порядку їх знаходження». Більшість знахідок віднесено до неолітичної доби [11].

Предмети, які належать до відділу «Бронзова доба», знайдені в басейні Дніпра, в основному – у Катеринославській губернії та прилеглих до неї територіях. Більшість з них складають колективні, меншість – розрізнені знахідки. Форми для відливки бронзових знарядь та знайдені при одній з них злитки бронзи вказують, за припущенням К.М. Мельник, на місцеве виробництво. Відсутність інформації відносно обставин виявлення знахідок не дає можливості точно встановити факт існування майстерень та їх місцезнаходження [11, с. 31–33].

Третій відділ – «Старожитності грецьких колоній» – відзначається повнотою і наявністю досить рідкісних знахідок. Посилання на місцезнаходження для більшості експонатів відсутні, як і хронологічні, а для художніх виробів – стилістичні, визначення.

Четвертий відділ «Скіфські старожитності» характеризується багатством і різноманітністю представлених в ньому знахідок, які переважно походять із

грабіжницьких чи аматорських розкопок курганів на півдні губернії. У п'ятому відділі зібрано старожитності залізної доби та княжого періоду (інв. №№ 158–215). Оскільки значна частина колекції О.М. Поля втрачена, саме описи К.М. Мельник дозволяють доповнити наші уявлення про неї. Це стосується і колекції із власних розкопок О.М. Поля поблизу с. Любомирівки, щоденники яких не збереглися [11, с. 106].

Шостий відділ становлять предмети запорозької та південно-руської старовини, а сьомий – під назвою «Предмети, які відносяться до порівняльної етнології» – включає в себе різноманітні надходження, серед яких представлені предмети матеріальної та духовної культури народів Світу. У восьмому відділі представлено колекцію зброї, а в дев'ятому – монети та медалі [11].

В листі до К. М. Мельник від 14 травня 1894 р. вдова О. М. Поля сповіщає, що у Москві їй пропонують гідне приміщення для колекції старожитностей чоловіка, й запрошує Катерину Миколаївну «на кілька днів», щоб розібратися із «ящиками в земській управі», які слід «відкрити і передивитися», для чого «потрібен докладний каталог чи інвентар» [21, арк. 132–133]. Оскільки на той момент каталог був вже складений, ці слова можна розуміти як потребу у фаховій допомозі. В листі до батьків Катерина Миколаївна пише: «Отримала ще лист від м. (мадам – Г. Р.) Поль, ще не відповіла на минулі прояви почуттів» [21, арк. 73–74, 74 зв.]. Читаючи листа, можна припустити дещо зневажливе ставлення дружини О. М. Поля до праці К. М. Мельник над «Каталогом» колекцій її покійного чоловіка.

Катерина Миколаївна не залишилася осторонь такої важливої справи як заснування в Катеринославі історико-археологічного музею. Її ім'я згадується у каталозі 1905 р. серед тих, хто пожертвував частину власних колекцій на користь музею [10]. Із листа проф. В. В. Курилова (голови Катеринославського наукового товариства – Г. Р.) до Д. І. Яворницького випливає, що колекція К.М. Мельник стала важливою частиною експозиції первісного відділу музею ім. О.М. Поля: «Окрім Вашої колекції та колекції Антонович-Мельник в музеї багато випадкових речей» [7, с.171–172]. До того ж, є підстави вважати, що вдова О.М. Поля протягом 1902–1912 рр. передала музею більше 2000 цінних експонатів [25, с. 276] не без впливу з боку Катерини Миколаївни.

Крім музейної роботи К.М. Мельник брала активну участь у підготовці до проведення XI та XII Археологічних з'їздів [17, арк. 1]. За дорученням Попереднього комітету Київського (XI) та Харківського (XII) з'їздів вона склала експозиції відділів первісної археології та їх опис [9, с. 225–226], а також влітку 1900 та 1901 рр. (перед Харківським з'їздом) здійснювала розкопки в басейні р. Ворскли в Купянському повіті «по течії річки Оскола», де було досліджено 73 кургани. В розкопках 1901 р. брали участь також Е.Т. Трифільєв та В.Ю. Данилевич [23, арк. 172–174 зв.]. Перебуваючи на розкопках, Катерина Миколаївна захворіла. Зберігся зворушливий лист В.Б. Антоновича, в якому вчений прямо-таки благає її повернутися з розкопок: «клеюку посудин та нашивку на предмети ярликів залишити на упорядників з'їду. В Херсонщину ні в якому разі не треба їхати» [20, арк. 114–115]. За результатами дослідів була

зроблена доповідь на XII Археологічному з'їзді, а велика колекція отриманих старожитностей передана до Харківського музею.

Пишучи роботу «Розкопки курганів Харківської губернії 1908–1911 рр.», К.М. Мельник досліджувала територію лівих приток Дніпра, р. Псла та басейну Сіверського Донця, де, окрім поховань скорчених скелетів «кам'яного віку», було відкрито біля с. Ніцахи поховальні пам'ятки «слов'янського племені». Ця праця доповнила висновки довголітніх досліджень проф. В.Б. Антоновича про поширення певних етнічних та культурних типів (літописних племен) у басейні Дніпра – полян, деревлян, волинян, тиверців, радимичів, що дало матеріал для з'ясування «історії утворення етнічного типу» [18, с. 65].

У 1910 р. дослідниця була відряджена Українським науковим товариством для участі в розкопках В.В. Хвойка у Білгороді, які поповнили колекцію університетського музею. Останні за часом польові дослідження К.М. Мельник належать вже до радянських часів: у 1925 р. за дорученням Археологічної комісії вона керувала розкопками у садибі Софійського Собору в Києві [17, арк. 1], а в 1929 р. – досліджувала курган доби бронзи на «грунтах Старо-Орлицької сельради» [4].

У 1929 р. на засіданні ВУАКу розглядалося питання про складання археологічної мапи України, матеріал для якої почала розробляти К.М. Мельник-Антонович (про це свідчать так звані «картки») [8, арк. 24, 26] – і продовжувала її протягом всього подальшого життя [19, арк. 188].

До головних археологічних праць Катерини Миколаївни Мельник належать: «Сліди мегалітичних споруд в Південній Росії», «Типова майстерня неолітичної епохи на Дніпровських порогах», «Характеристика неолітичної культури в стоянках та майстернях середнього басейну Дніпра», «Розкопки в землях лучан», «Розкопки курганів в Харківській губернії», «Знайдені городища та кургани в Південній Русі з картою їх розповсюдження», «Опис археологічних колекцій О.М. Поля в Катеринославі», «Про майданові городища на Україні» [14, арк. 5].

К.М. Мельник плідно працювала і як архівіст, про що вона писала: «Під проводом проф. Антоновича в Київському центральному архіві упорядковувала старі праці та відбирала документи з актових книг (з 1882–1886 рр.)». Цей матеріал був використаний нею в декількох статтях, серед них – «Нескінчене слідство-пригода з життя кріпацтва на Київщині» та інші. Інтереси дослідниці поширювались також на галузі історії та історичної географії. Відомі її статті, присвячені Івану Виговському, Павлу Тетері, Дем'яну Многогрішному, походам Михайла Дорошенка, а також нариси Подолля, Дністровського узбережжя, Потетеревських міст [14, арк. 5]. Крім того К. М. Мельник переклала російською мовою «Нарис історії Південно-Західної Русі» та «Мемуари до історії Південної Русі» (т. I–II, XVI–XVII) [14, арк. 5]. До кожного з них В.Б. Антонович у співавторстві з К.М. Мельник написали передмову та примітки [3, с. 6]. «Мемуари» (за редактуванням В.Б. Антоновича) побачили світ у 1890 р.

Дослідниці доводилося багато у чому бути першою. Ще будучи курсисткою, Катерина Миколаївна претендувала на членство у товаристві Нестора-Літописця. Коли вона піднімала це питання, в Києві не було жодної жінки, члена цього наукового товариства [21, арк. 76]. Для вступу до товариства необхід-

но було, за словами В. Б. Антоновича, надрукувати роботу чи звіт про розкопки з «самим стриманим» висновком [21, арк. 75-75зв.], щоденники з розкопок відправити до Московського археологічного товариства, і у випадку, якщо там не буде помилок, Мельник могла б претендувати на членство в Московському археологічному товаристві, а потім – в товаристві Нестора-Літописця.

19 листопада 1893 р. Катерина Миколаївна була обрана членом-кореспондентом Московського Імператорського Археологічного товариства, про що писала у листі до батьків: «1 грудня отримала пакет з звісткою про одноосібне обрання до товариства (Московське археологічне – Г. Р.), але це не дивно, так як мене пропонували в члени Анучин та Уварова. Доки я не надрукувала щось, я – член-кореспондент» [21, арк. 72]. Дійсним членом Товариства К.М. Мельник стала 27 березня 1903 р. [9, с. 225–226]. З листа від 30. 01. 1900 р. видно, що на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей під головуванням Бертъє-Делагарда було прийнято одностайне рішення про обрання Катерини Миколаївни в члени товариства. До цієї події єдиною жінкою в Товаристві була гр. Уварова [20, арк. 182–183].

В автобіографії К. М. Мельник-Антонович є відомості про те, що на підставі археологічних праць вона була обрана дійсним членом: Народового Музею в Моравії, Товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Історичного товариства Нестора-Літописця в Києві, Одеського товариства історії та старожитностей, Московського Археологічного товариства, Московського Антропологічного товариства, Катеринославської Вченої Архівної комісії, Київського археологічного інституту [14].

На глибоку повагу заслуговує Катерина Миколаївна як особистість та жінка. У листуванні з науковцями та друзями можна знайти слова щирої вдячності, адресовані їй людьми різного станового та культурного рівня. Збереглося листування К.М. Мельник з В.Ю. Данилевичем, в якому вчений постійно радиться із Катериною Миколаївною і висловлює глибоку «подяку за добрі відносини та цінні поради» [20, арк. 159-180]. У важкий час вона підтримала А.С. Синявського. У листі від 16. 06. 1902 р. він пише: «Посилаю найщиріший привіт Вам і Володимирі Боніфатійовичу. З великою від серця подякою за Ваше добре тепле відношення. Я вже взявся за діло знову, а в четвер виїжджаю до розкопки. Ваш Антон» [22, арк. 1]. Протягом багатьох років вони вели дружнє листування, від якого збереглися листи з 1902 по 1941 рік. В них обговорювалися як особисті справи, так і питання, пов'язані з науковою діяльністю, зокрема, обидва науковці приділили чимало уваги дослідженню Катеринославщини. Зберігся лист дружини А.С. Синявського: «Дорога наша Катерина Миколаївна. Дуже вдячна Вам, що дозволяєте зупинитися у Вас нашій Рині (дочці – Г. Р.)... Я була б дуже рада, коли б Ви приїхали до нас і змогли відпочивати, лежати, нічим не турбуватися, набираючи сил під кримським небом» [22, арк. 46]. Незважаючи на матеріальні труднощі, Катерина Миколаївна пропонує допомогу своїй однокурсниці А.А. Скриленко і робить це надзвичайно коректно, на що та відповідає: «Не посоромлюся звернутися до Вас» [22, арк. 240-241зв.], – а в іншому листі: «Дякую за дружню участь» [22, арк. 241].

Катерина Миколаївна була людиною «нового часу»: пропагувала рівність між чоловіками і жінками, право жінки на розлучення у випадку, якщо шлюб невдалий, та громадянські шлюби для розлучених. Вона неодноразово шокувала навколишнє оточення своїми поглядами [6, с. 162]. До того ж К.М. Мельник не тільки пропагувала їх – сама жила за ними. Так, вона наважилася на «громадянський шлюб» з коханою людиною – В.Б. Антоновичем, який був офіційно одружений з Варварою Міхель і до смерті своєї дружини у 1902 р. близько 20 років прожив із К.Мельник у невизнаному державою і суспільством шлюбі [2, с. 17]. Цікавий документ, знайдений нами в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, є нічим іншим, як намаганням захистити кохану жінку від громадського осуду: «9 червня 1899 р. заключив домашню угоду із дворянкою К.М. Мельник про те, що предоставляю їй квартиру на рік за плату 144 карб. в рік, за третину року плату отримав» [22, арк. 96]. Скоріш за все, це була спроба надати законності їх спільному проживанню.

К.М. Мельник була господинею в домі, який завжди був відкритим для людей. Зі слів учня В.Б. Антоновича В. Доманицького, «коли треба зібратися гуртку людей, чи то у невеликому товаристві відсвяткувати роковини смерті Шевченка, чи послухати реферат, то відразу – до Антоновича» [1, с. 9]. В листі до батьків Катерина Миколаївна зазначає: «При ньому (Антоновичі – Г. Р.) в гурт зведені несумісні елементи. Це досить забавно дивитися зі сторони, але важко для господарки» [21, арк. 71]. З листування дізнаємося, що їй доводилося нерідко брати на себе організаційні функції. Так, у відповіді Д.І. Багалію читаємо: «...вчора сповістили мені про Ваш лист, і, хоча він адресований не мені, але я беруся відповідати, тому що на мою долю випала нелегка задача вести господарську частину під час всіх ювілейних торжеств» [12, арк. 1].

Особливо багато зусиль було докладено К.М. Мельник для збереження наукової спадщини В.Б. Антоновича. Після смерті чоловіка у 1908 р. вона порушила клопотання щодо видання його творів, склавши орієнтовний перелік праць видатного історика, та за допомогою М.С. Грушевського і Д.І. Багалія ініціювала створення редколегії, до якої увійшли учні В.Б. Антоновича: К.М. Мельник, О.І. Левицький, В.І. Щербина, Д.І. Багалій, М. С. Грушевський та ін. Орієнтовно планувалося видати 9 томів творів вченого. Катерина Миколаївна за допомогою В.Ю. Данилевича підготувала необхідні тексти та склала перші кілька томів. Але світова війна 1914–1918 рр. та подальші революційні події надовго відклали ці плани.

У 1919 р. було створено загальну комісію для видання творів видатних українців, в тому числі і В.Б. Антоновича. Відповідальним редактором була призначена Катерина Миколаївна Мельник. Однак незважаючи на всі старання видати твори українською мовою, жоден том не побачив світу [2, с. 746]. У 1928 р. була створена нова комісія, яка знову призначила К.М. Мельник та М.М. Ткаченко відповідальними редакторами. Хоча до друку були підготовлені шість томів, в світ вийшов тільки перший. Більше того, у 1934 р. з'явилася погромна стаття І. Слизького про «націонал-фашистські настанови» видавців першого тому. Така рецензія поклала край планам Катерини Миколаївни видати спадщину свого чоловіка за радянської влади [2, с. 748–749]. Впродовж 1921–

1924 рр. К.М. Мельник-Антонович працювала в Археологічній секції ВУАН [15], де 22 грудня 1922 р. підняла питання про вшанування пам'яті В.Б. Антоновича.

З 1930 року починається останній, найважчий у житті Катерини Миколаївни Мельник-Антонович період, коли вона після «чистки апарату» Академії, де працювала бібліотекарем, була знята з роботи [18, с. 65]. Але цей період виходить за рамки теми даної роботи і буде докладно розглянутий в наступній статті.

Бібліографічні посилання:

1. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К., 1991.
2. Антонович В.Б. Моя Сповідь // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – Коментарі.
3. Антонович В.Б. Мемуари до історії Південної Русі. – Вип. 1. – Д., 2005.
4. Антонович К.М. Розкопка могили на грунтах Старо-Орлицької сільради I участку / Науковий архів Інституту археології (далі НАІА) НАНУ. – Ф. ВУАК, спр. 309/1.
5. Багалея Д.И. VIII Археологический съезд в Москве // Киевская старина. – Т. XXVIII. – К., 1890. – С. 464–484.
6. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 рр. – К., 1995.
7. Епістолярна спадщина акад. Д.І. Яворницького. – Вип. 3. – Листи музейних діячів до Яворницького. – Д., 2005.
8. Журнал засідання / НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК, спр. 270.
9. Императорское Московское археологическое общество в первое десятилетие его существования (1864–1914). – Т. II. – М., 1915.
10. Каталог Екатеринославского обл. музея им. А.Н. Поля / Составители Скрыленко А.А., Бабенко В.А. – Екатеринослав, 1905.
11. Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе. – Вип. 1 / Составитель К. Мельник. – К., 1893.
12. Лист Д.І. Багалея до К.М. Мельник // Інститут рукописів бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 45522.
13. Материалы по археологии. Дневник раскопки 12–13 августа 1881 г. // Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 168, спр. 161.
14. Мельник К.М. Автобіографія // ЦДІАУК. – Ф. 832, оп. 198, спр. 254.
15. Протоколи засідань археологічної секції Археологічної комісії УАН // НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК, спр. 31.
16. Сведения о служебной и научной деятельности Е.Н. Антонович в период с 1918–1930 гг. // ЦДІАУК. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 174, спр. 171.
17. Сведения о участии Антонович Е.Н. в археологических раскопках, начато 1881–1925 гг. / ЦДІАУК. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 173, спр. 161.
18. Синявський А.С. Вибрані праці. – К., 1993.
19. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 6/v, спр. 7660.
20. Там само. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 14.
21. Там само. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 15.
22. Там само. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 16.
23. ЦДІАУК. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 168. – Т. II.
24. Там само. – Ф. 832, оп. 1, спр. 167.
25. Уварова П.С. Былое: давно прошедшие счастливые дни. – М., 2005.